

ЎБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

ТОШЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТ

МУСТАКИЛ ИШ

Мавзу: Ўзбекистонда ёпиқ грунт сабзавотчилиги
селекцияси ва уруғчилигининг аҳамияти,
ҳолати ва истиқболлари.

Бажарди _____

Текширди _____

Тошкент-2014

Ўзбекистонда ёпиқ грунт сабзаётчилиги селекцияси ва уруғчилигининг аҳамияти, ҳолати ва истиқболлари.

Режа:

- 1. Фаннинг мақсади ва вазифалари.*
- 2. Ёпиқ грунт селекцияси ва уруғчилигининг
ҳолати ва истиқболлари.*
- 3. Ёпиқ грунт учун етиштириладиган сабзаёт экинлари навлари
олдида қўйиладиган талаблар.*

Сабзавот экинлар маҳсулоти одамлар томонидан энг кўп истеъмол қилинади. Сабзавотлар аҳамияти тўғрисида “Сабзавотчилик ва полизчилик” фанида яхши айтиб ўтилган. Сабзавот истеъмол қилиш даражасидан аҳолининг ишчанлги ва умрининг узоклиги чамбарчас боғлиқ. 1990-2000 йилларда – 10 йил давомида сабзавот ишлаб чиқариш жаҳонда 468,5 млн тоннадан 669,1 млн тоннагача, яъни 43% га ўсди, аҳоли миқдори эса 5.2 млрддан – 6,1 млрдгача яъни 17% ўсди. Аҳоли сон бошига сабзавот истеъмол қилиш эса 89 дан 110 кг гача ёки 24% га ўсди.

XXI – асрнинг бошида одам бош сонига сабзавот ва полиз маҳсулотини ишлаб чиқариш Грецияда – 370, Туркия, Ҳиндистон, Испанияда – 217, АҚШ, Канада ва Францияда 133 – 135 кг ни ташкил қилди.

ЦАЗ региони мамлакатларида (Марказий Осиё ва Кавказ орти) сабзавот ишлаб чиқариш талаб даражасига етказилмаган. Европа учун (медицина ташкилотлари нормалари бўйича) бу ўртача одам сонига 130 кг, жумладан сабзавот 20 кг бўлиши керак. Марказий Осиё учун (Ўзбекистон фанлар академияси медицина институти) одам бошига бир йилда 211 кг, жумладан сабзавот 113 кг ва полиз экинлар мевалари 98 кг тавсия этилган. (В.И.Зуев, Тошкент 2005 й).

1-жадвалда ЦАЗ мамлакатларида охириги йилларда сабзавот – полиз экинлар маҳсулоти етиштирилиши келтирилган.

**Сабзавот – полиз экинлар маҳсулоти ЦАЗ мамлакатларида ялпи ҳосил
ва аҳоли бош сонига ишлаб чиқарилиши**

(ЦАЗ мамлакатларининг статистик маълумотлари, В.И.Зуев).

1 жадвал

Мамлакат	1990			1995			2002		
	ялпи ҳосил минг тонна	аҳоли бош сони млн киши	аҳоли бош сонига ишлаб чиариш кг	ялпи ҳосил минг тонна	аҳоли бош сони млн киши	аҳоли бош сонига ишлаб чиариш кг	ялпи ҳосил минг тонна	аҳоли бош сони млн киши	аҳоли бош сонига ишлаб чиариш кг
Озарбайжон	960	7,22	134	424,1	7,73	56	1010,5	8.14	124
Арманистон	640	3,57	179	440,4	3,77	117	620,3	3.21	193
Гуржистон	720	5,45	132	834,0	5,14	162	836,5	4.62	181
Қозоқистон	1520	16,30	93	942,0	15,96	59	2463.5	14.86	166
Қирғизистон	560	4,39	128	318,4	4,56	69	567.0	4.97	114
Тожикистон	710	5,30	134	607,5	5,67	107	571.8	6.44	89
Туркманистон	541	3,76	144	310,4	4,53	68	462.7	5.78	80
Ўзбекистон	3675	20,54	179	3089,4	22,78	136	3648.5	25.37	144

Сабзавот экинлари маҳсулотларига бўлган талаб кундан кунга ошиши ҳосилдорлик ва маҳсулот сифатини яхшилаш вазифасини талаб қилади. Бу масалани эса асосан селекция ва уруғчилик ишларини жадаллаштириш билан ҳал этиш мумкин.

Селекция ва уруғчилик масалалари иккинчи босқичдан бошлаб ўрганилади ва қуйидаги фанлардан иборат: “Қишлоқ хўжалик экинлари селекцияси ва уруғчилиги”, “Дала экинлари умумий селекцияси ва уруғчилиги”, “Дала экинлари хусусий селекцияси”, “Мева-сабзавот экинлари селекцияси”, “Ёпиқ грунт сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги”, “Ёўза селекцияси”, “Донли экинлар селекцияси”.

Буларнинг негизида генетика назариясига унинг қоидаларига асосланган **селекция ва уруғчилик усуллари турибти.**

Бугун ўргана бошлаган фанимиз - “Ёпиқ грунт сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги” нинг **мақсади** – ёпиқ грунт сабзавотчилиги ва уруғчилиги фанининг **моҳияти, ҳозирги ҳолати,** селекциянинг **асосий йўналишлари** ва **муаммолари билан танишиш,** янги, юқори маҳсулдор , касаллик ва зараркунандаларга чидамли, меваси сифатли ташишга ва қишга чидамли нав ва дурагайларни яратиш усулларини ўрганиш.

Фаннинг вазифаси – ёпиқ грунт селекцияси ва уруғчилигининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг **илмий тармоғи сифатида**__ўрганиш ёпиқ грунтда етиштириладиган асосий сабзавот экинларининг **тур ва нав таркибини,** ўсимликлар **интрадукциясини,** танлаш учун **дастлабки материал** олиш усуллари, **дурагай хиллари,** чатиштириш технологияси **гетерозис ва унинг амалий аҳамияти, полиплоидия, мутагенез,** селекция жараёнини ташкил қилиш, ўсимликлар белгиларини баҳолаш, янги **навларни** Давлат **навсинашида баҳолаш,** ёпиқ грунт сабзавот экинлари **уруғчилигининг** вазифалари **ва уни ташкил қилиш масалаларини** ўрганишдан иборат.

Сабзавотчилик бўйича асосий маълумотлар ва тушунчалар **“Мева сабзавот экинлари”** фанидан (2 - курсда) сабзавот экинлари селекцияси масалалари алоҳида **“Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги”** (4-босқичда) фанида ўзлаштирилади. Аммо ёпиқ грунт сабзавотчилиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги ўқув режасига киритилган янги навни ўзлаштириш учун **генетика, ботаника, систематика** ва айниқса селекция фанининг асослари тўғрисида

тушунчаларга эга бўлиши керак. Масалан – дурагай, нав, гетерозис, полиплоидия, мутагенез, чатиштириш, чанглаш, баҳолаш, синаш, уруғчилик ва бошқалар.

Селекция нима ? – қишлоқ хўжалик экинларини янги навларини (дурагайларини) яратиш ва экилиб келинаётган навларни яхшилаш тўғрисидаги фан ўсимликлар селекцияси деб аталади.

Селекция лотинча **Selectio** сўзидан олинган бўлиб, танлаш деган маънони билдиради.

Уруғчилик нима ? – уруғчилик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг алоҳида муҳим тармоғи бўлиб, унинг вазифаси ишлаб чиқаришни жорий этилган навлар ва дурагайларнинг юқори сифатли уруғликлари билан таъминлашдан иборат.

Ёпиқ грунт сабзаёт экинлари селекциясининг асосий вазифаси юқори ҳосилли бўлгани ҳолда сифатли ва арзон маҳсулот берадиган, касалликларга , зараркунандаларга, ҳимояланган тегишли шароитларга чидамлилиқ хоссаларини ўзига жам қилган механизмлар ёрдамида парваришларга мослашган нав ва гетерозис дурагайларини яратишдир.

Биологик ва хўжалик жиҳатдан муҳим бўлган белги ва хусусиятларини битта ўсимликда жам қилиб тўплаш муаммосини ечиш илмий ва амалий селекциясининг қўлга киритилган муваффақиятларига боғлиқ.

Давлат реестрига киритилган энг яхши нав ва дурагайларнинг **уруғликларини** кўпайтириш ҳам жуда муҳим вазифадир. Нав умрининг узок ёки калта бўлиши, унинг қанчалик катта майдонларга экилиши ва ундан қанча ҳажмда маҳсулот олиниши **уруғчилик ишининг** қандай ташкил этилишига боғлиқ.

Уруғчиликнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: Навларни янгилаш ва навларни алмаштириш жараёнида навлар ва дурагайларнинг қимматли белги ва *хусусиятларини сақлаб қолиш; йуқолиб бораётган қимматли навлар генофондини* сақлаб қолиш; маҳаллий шароитларга мослашган янги навлар ва *дурагайларни* жорий этиш; барча *тоифадаги хўжаликларни* юқори ҳосилли ва

юқори сифатли уруғликлар билан таъминлаб бориш; *уруғчилик соҳасида* жаҳонда қўлга киритилган ютуқларни амалиётга жорий этиш.

Сабзавот экинларининг селекцияси ва уруғчилиги *соҳасида Ўзбекистон ўсимликишунослик илмий текшириш институти, Ўзбекистон сабзавот, полиз ва картошкачилик илмий текшириш институти, Тошкент Аграр университети, Самарқанд қишлоқ хўжалик институти* ва бошқа селекцион илмий тадқиқот муассасаларида катта ишлар бажарилиб юзлаб янги навлар яратилган ва ишлаб чиқаришга жорий этилган.

Сабзавот, полиз ва картошка экинларининг уруғчилиги Республикамизда “*Ўзмева сабзавотузумсаноат холдинг*” акционерлик жамиятининг мамлакатимизнинг турли минтақаларида 17 та уруғчилик хўжаликлари фаолият кўрсатмоқда. Республикада 1966 йилдан бошлаб уруғлар билан савдо қилувчи хусусий “Дониер” тижорат фирмаси ишлаб турибти, бу фирма Россиядаги “Сеико”, “Гавриш”, “Манул” уруғчилик фирмалари ва бошқалар билан ҳамкорлик қилади, Россия ва МДХ даги бошқа давлатлардан илдизмевали сабзавотларнинг Ўзбекистонда районлаштирилган хорижий навлари уруғликларини, шунингдек иссиқхона экинларининг *гетерозис* дурагай уруғликларини сотиб олади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритганидан кейин мамлакатимизда селекция ва уруғчилик ишларини, жумладан ёпиқ грунт сабзавот экинларининг ташкил этиш ва ривожлантириш янада каттароқ аҳамиятга эга бўлиб қолди ва давлатимиз бу ишларга кўп эътибор бериб келмоқда.

Ёпиқ грунт сабзавот экинлари селекциясида асосий ўринни “Гавриш” селекция – уруғчилик фирмаси эгаллайди. Помидорнинг (Россияда) 20% ва бодрингнинг ярмидан кўпини (ёпиқ грунтда) муваффақиятли назорат қилади. Фирма 1993 йил июн ойида Тимирязев қишлоқ хўжалик академияси қошидаги В.И.Эдельштейн номидаги сабзавот тажриба станцияси илмий ходимлари томонидан ташкил қилинган. Агрофирмага унинг раҳбари қишлоқ хўжалик фанлари доктори, профессор Сергей Федорович Гавриш номи берилган. Сергей Федорович Гавриш Россия қишлоқ хўжалик фанлар академиясининг ҳақиқий

аъзоси, сабзавотчилик соҳасида энг йирик таниқли олим Герман Иванович Таракановнинг шогирдидир.

“Гавриш” фирмаси ҳозирги кунда хусусий коопретив, давлат қишлоқ хўжалик муассасалари ва деҳқон хўжаликларини, сабзавот экинларининг энг замонавий навлари ва дурагайларининг юқори сифатли уруғлари билан таъминлайди.

2002 йилда фирма селекционерлари томонидан ёпиқ грунт сабзавотчилиги илмий – тадқиқот институти ташкил қилинди ва институтга давлат аккредитацияси берилди.

“Гавриш” селекция маркази 2003 йилдан бери Кубаньда (Крымск шаҳри) фаолият кўрсатмоқда. Фирманинг филиаллари Украина ва Беларусияда мавжуд.

2004 йил 15 июн куни Москва вилояти Красногорск шаҳри яқинида жойлашган Гольево қишлоғида янги селекцион маркази тантанали равишда очилиш маросими ўтди.

Бу марказ ҳамма тегишли янги халқаро талабларга жавоб берадиган, фан ва техниканинг янги ютуқлари билан асосланган ва жиҳозланган.

Автоматик тизимларининг ҳаммаси (ўсимликларни қўшимча озиклантириш, теплицанинг устки қисмини ёпиш, суғориш, микроиклимни сақлаш ва бошқалар) тўхтовсиз ва ўз вақтида юқори даражада ишламоқда.

Исроил компьютер дастурлари ўстирилишнинг ўзгарувчан шароитлари ҳисобга олиниб ўсимликларга минерал ўғитлари сувдаги эритмаларини етказилишини бошқариб туради.

Тантанали йиғилишда атоқли сабзавоткор ва селекционер Г.И.Тараканов ташриф буюриб, нутқ сўзлаб селекция марказининг истиқболлари тўғрисида тўхталиб ўтди.

“Гавриш” селекция-уруғчилик фирмасининг дурагайлари нафақат Россияда катта майдонларда тарқалиб келмоқда, балки қатор хорижий мамлакатларда (Украина, Беларусь, Ўзбекистон, Туркия, Миср, Эрон, Иордания) катта муваффақиятлар билан тарқалмоқда.

Шу йилнинг феврал ойида Нидерландияда – Девентер шаҳрида “Gavrich Seeds B.V”, “Gavrich Zaden” селекция – уруғчилик фирмаси рўйхатдан ўтиб, расмий равишда очилди. Бу фирма уруғчилик, сотиш ва маркетинг тадқиқотлари билан шуғулланади.

Тантанали йиғилишга Россиянинг, Украинанинг, Беларуснинг, Ўзбекистонинг турли ҳудудларидан сабзавотчилик бўйича мутахассислар қатнашди. Андижон вилоятининг Асака тумани Отиш қишлоғидаги “Харун аль Расул” фермер хўжалиги вакиллари сифатида Расулжон Ибрагимов ва Зоҳиджон Мамаджоновлар қатнашдилар. Булар “Гавриш” фирмаси билан бир неча йилдан бери ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистон сабзавоткор мутахассисларининг фикрича “Гавриш” фирмаси билан бундай ҳамкорлик нафақат уларга, балки бутун Фарғона водийси деҳқонларига янги юқори ҳосилли сабзавот экинларининг нав ва дурагайларини экиш эвазига катта фойда келтиради.

Селекцион марказини очилиши “Гавриш” селекцион – уруғчилиги тарихининг муҳим воқеаси бўлиб ҳисобланади.

“Гавриш” селекционерлари томонидан 12 йил мобайнида сабзавот экинларининг 250 дан ортиқ нав ва дурагайлари яратилди, улардан 190 таси Давлат реестрига киритилди ва катта майдонларда экилмоқда, 30 таси давлат навсинашини ўтмоқда ва 30 таси давлат навсинаш комиссиясига топширилмоқда.

Бу марказда мавжуд коллекцияни сақлашга ва янги селекцион материал (бошланғич материал) йиғиб-териб олишга катта эътибор берилади. Ҳозир кунда (академик Г.И.Тараканов) селекционерлар олдида турган долзарб вазифа бодринг экинини ҳосилдорлигини квадрат метрдан 40-45 кг гача етказиш ва шохланмайдиган бодринг шаклларини яратишдир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёпиқ грунт экиш учун бодрингнинг 12 нави ва помидорнинг 16 нави Давлат реестрига киритилиб, бодрингнинг 3 нави, помидорнинг 7 нави истиқболли деб тавсия этилган.

Умуман ҳозирги кунда Давлат реестрига ёпиқ грунтда экиш учун бодрингнинг 29 нави, помидорнинг 39 нави киритилган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу навларнинг аксарияти хорижий мамлакатлардан келтирилган (Исроил, Германия, Франция, Голландия, Россия, Молдавия). Шулардан Ўзбекистонда бодрингнинг учта – Навбахор F₁ дурагайи, Серсув 14 ва Тош ДАУ – 70 нави, помидорнинг тўртта – Аве – Мария, Гулқанд, Сайхун F₁ ва Субхидам нав ва дурагайлари Давлат реестрига киритилиб экилмоқда (2-жадвал).

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат реестрига киритилган сабзавот экинлар навларининг сони (2005й)

№	Экин тури	Жами	Абориген (Ўзбекистонда яратилган)	Интродукция - ланган
1.	Помидор (очиқ грунт)	34	17	17
2.	Помидор (ёпиқ грунт)	23	4	19
3.	Бодринг (очиқ грунт)	20	11	9
4.	Бодринг (ёпиқ грунт)	17	3	14
5.	Қовун	36	36	0
6.	Тарвуз	17	11	6
7.	Оқ бошли карам	21	7	14
8.	Сабзи	12	5	7
9.	Бош пиёз	11	5	6
10.	Қалампир (чучук)	6	5	1
11.	Қалампир (аччик)	2	2	0
12.	Шолғамча	7	3	4
13.	Лавлаги хўраки	5	0	5

14.	Карам гулли	5	0	5
15.	Турф	4	4	0
16.	Шолғамча	3	3	0
17.	Бойимжон	2	1	1
18.	Хитой карами	2	0	2
19.	Кориандр	2	1	1
20.	Петрушка	2	1	1
21.	Салат – латун	2	1	1
22.	Шивит	2	2	0
23.	Саримсоқ	2	2	0
24.	Горох	1	1	0
25.	Кабачки	1	1	0
26.	Буғдой	1	1	0
27.	Ковак	1	0	1
28.	Ловиё	1	1	0
29.	Фенхель	1	1	0
3.	Шпинат	1	1	0
31.	Отқулоқ	1	0	1
32.	Эстрагон	1	0	1
	жами	251	135	116

Бундан тегишли хулоса қилиб, Ўзбекистон селекционерлари олдида катта вазифалар турганлигига эътиборни кучайтириш лозим.

Умуман навларга қуйидаги талаблар қўйилади:

- ҳар йил мунтазам ҳосил бериш, ноқулай шароитларга, касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиқ, маҳсулот сифатининг юқори бўлиши, механизацияга мослашганлик, пластиклик ва интенсивлик.

Бу талаблар ҳамма навлар олдида қўйилади, аммо ёпиқ грунтда экиладиган сабзаёт экинлари навлари олдида мавжуд ташқи муҳит шароитига қараб бир қанча махсус талаблар қўйилади; эртапишарлик, юқори гетерозисли, яхши сифатлилик, палагининг компакглиги, ёпиқ грунт шароитига мослашувчанлиги, бодрингнинг урғочи, калта мевали шаклда, помидорнинг меваларини гавжум ҳосил бўлиши ва ёпиқ грунт шароитида ривожланадиган касалликларга ва пайдо бўладиган зараркунандаларга чидамли бўлиши ва бошқалар.

Адабиётлар.

1. Абдукаримов Д.Т. “Қишлоқ хўжалик экинлари селекцияси ва уруғчилиги” Тошкент 2002 й.
2. Абдукаримов Д.Т. “Дала экинлар хусусий селекцияси” Тошкент 2007й
3. Буриев Х.Ч. “Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги” Тошкент 1999 й.
4. Эргашев И.Т. “Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги” Маъруза матнлари. Самарқанд 2003 й
5. Веселовский И.А. «Селекция и семеноводство овощных культур» Ленинград «Колос» 1965г.
6. Прохоров И.А., Крючков А.В., Комиссаров В.А. «Селекция и семеноводство овощных культур». Москва, 1981 г.
7. Журнал «Гавриш», Москва
8. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган қишлоқ хўжалик экинлари Давлат реестри. Тошкент, 2009й